

MORÁLKA, ETIKA A APLIKOVANÁ ETIKA

DAGMAR SMREKOVÁ, Filozofický ústav SAV, Bratislava

SMREKOVÁ, D.: *Morals, Ethics and Applied Ethics*
FILOZOFIA 52, 1997, No. 3, p. 149

The paper focuses on three problems: the first one concerns the ambiguity of the term "ethics" itself. The second one concerns the attempts to define the position of ethics in contemporary society. The third one embodies the relationship between philosophical and applied ethics. Attention is paid to confusions, which were brought about by the obscure use of the term "ethics", and to their consequences for the meaning of morals, as well as for the morals itself in its normative form, and finally for the application of morals in various professional spheres. In the second part of the paper the basic dilemma is examined: Do we live in the time of the renaissance of ethics, or can the scepticism concerning ethics and its possibilities be justified? Shall we have to face a sort of "ethical vacuum"? The third part is a critique of the conceptions making the applied ethics superior to the philosophical one.

Filozoficko-etické skúmanie by nemalo zmysel, ak by nesmerovalo k praktickému výstupu, ak by neukazovalo, ako morálne normy a hodnoty orientujú rozhodovanie a konanie ľudí. S vedomím tohto jeho poslania sa sústreďme na tri okruhy problémov: prvý súvisí s viacznačným používaním termínu etika; druhý je spojený s úsilím bližšie určiť súčasnú pozíciu etiky v spoločnosti; tretí sa dotýka povahy vzťahu medzi všeobecnou (filozofickou) a aplikovanou etikou.

1. Otvorené otázky a terminologický labyrint. V každodenných situáciách nás obklopuje množstvo regulatívov usmerňujúcich náš život: zákonmi a inými právnymi normami počnúc, cez organizačné normy a interné nariadenia podniku, v ktorom sme zamestnaní, pravidlá, ktorými sa riadime ako účastníci cestnej premávky, ako kupujúci, ako pacienti atď. až po nepísané pravidlá spoluzití v rodine a v spoločenskom styku. Tieto regulatívy síce pre jednotlivca predstavujú určité obmedzenia jeho voľby a slobody konať, na druhej strane zabraňujú ľuďom v svojvôli a v nekoordinovanom správaní, umožňujú fungovanie inštitúcií zabezpečujúcich spoločenskú kooperáciu a koordináciu činností, jednoducho prispievajú k zachovaniu sociálneho poriadku.

Ak zákony, nariadenia a ďalšie podoby normatívov determinujú náš život, celkom prirodzene vznikajú otázky: Na čo je ešte potrebná taká špecifická forma normatívnej regulácie správania, akou je morálka? Nie je morálka čímsi "navyš"? Nejde tu o akési "dodatočné náklady" rozhodovania? Veď napr. podľa názorov stúpcov radikálneho individualizmu prítomnosť morálneho korektívu zvyšuje náklady rozhodovania tým, že vopred vyraduje z hry ako nemorálne projekty orientované výlučne na maximalizáciu vlastnej užitočnosti (či už je ňou zisk alebo nejaká iná ekonomická výhoda, uspokojenie vlastnej potreby alebo naplnenie osobnej ambície, zvýšenie vlastného pohodlia a pod.). Akcent na zohľadnenie morálnych hodnôt akoby bránil realizácii individuálneho záujmu a s ním spojených preferencií.

Dôkaz o tom, že to tak nie je, nám poskytuje jednoduchá empiria. Napriek všestranným apelom na absenciu morálky v spoločnosti možno pozorovať, že ľudia v prevažnej miere vo svojom rozhodovaní a konaní akceptujú morálne hodnoty. Prirodzene, existujú nepoctivci, klamári, podvodníci, "čierni pasažieri" využívajúci výhody verejných statkov a služieb bez toho, aby prispievali na náklady spojené s ich poskytovaním; jednoducho, sú ľudia schopní krátkodobo profitovať z nemorálneho správania. Ba existujú aj individuá a organizované skupiny páchajúce najťažšie zločiny. Faktom však je, že tieto nemorálne (a často aj nezákonné) formy správania vo všeobecnosti neprevládajú. Inak by totiž nemohli fungovať spoločenské inštitúcie ani spoločnosť ako celok.

Ak by napr. na trhu prevládala prax nedodržiavania dohôd a neplnenia zmlúv, trh by sa zrútil, pretože by sa nikto na nikoho nemohol spoľahnúť pri plánovaní svojich podnikateľských aktivít a očakávaných efektov. Ak by v obchodoch samoobslužného typu prevládali spotrebiteľia-zlodeji nad poctivými kupujúcimi, tento typ predaja by prakticky zlikvidovali. Ak by prevažná časť občanov považovala výber daní za nelegitímnu činnosť vlády a prestala by dane odvádzať, nemohli by sa financovať verejné statky a služby (obrana, diaľnice, školstvo, zdravotníctvo, verejné osvetlenie, verejnoprávne médiá a pod.).

Americký autor A. Etzioni, predstaviteľ socioekonómie usilujúci sa o vybudovanie teórie ekonomického správania vo vnútri deontologickej paradigmy ako alternatívy k neoklasickej paradigme, rovnako zastáva názor, že pre ľudí je typické voliť prostriedky (a nie predovšetkým ciele) na báze ich hodnôt a emócií. Dokonca argumentuje, že: "Bez toho, aby hodnoty a emócie prekrucovali racionálne úvahy alebo do nich prenikali, robia niektoré rozhodnutia efektívnejšími. To sa týka nielen sociálneho správania, ako je zdvorilosť, ale tiež ekonomického správania, dajme tomu vzťahu k zamestnancom alebo nadriadeným." ([1], 13). Nemenej dôležitá je autorova poznámka o tom, že morálka je menej nákladným a menej donucujúcim regulatívom správania ako štátom zavedené pravidlá regulácie a s tým súvisiace sankcie.

Dodajme, že štát so svojou donucovacou mocou vstupuje okrem iného všade tam, kde sa morálne regulatívy nedostatočne rešpektujú, resp. kde zlyhávajú. Inštruktívnym príkladom je svet reklamy: ak si napr. tvorcovia reklamy vytýčia za cieľ extravagancnosť, znevažovanie konkurenčného produktu a úsilie šokovať za každú cenu, štát môže určiť oveľa tvrdšie obmedzenia, než aké by pre autorov reklamných produktov vyplývali pri dobrovoľnom rešpektovaní elementárnych morálnych noriem a hodnôt. Na druhej strane za istých podmienok aj z obchádzania morálnych noriem môžu vzniknúť zvýšené náklady v prípadoch, kedy verejná mienka nemorálne činy (nemorálnu produkciu) odsúdi a vytlačí na okraj spoločnosti. Čiastočne sa tým odpovedá na otázku, prečo má človek byť morálny, čo motivuje ľudí k tomu, aby boli morálni. Prirodzene, k motívom ovplyvňujúcim správanie ľudí patria tak ich vnútorné dispozície (vedomie, že sa "má" konať určitým spôsobom, schopnosť interiorizácie morálnych noriem a hodnôt spoločenstva jednotlivcom, ich premeny na vnútorné záväznú normu správania), ako aj tlak verejnej mienky, autorita sociálnej skupiny, ku ktorej jednotlivec patrí. Špecifikom morálky je to, že je neinštitucionálnou formou

regulácie správania — to znamená, že subjektom (tvorcami morálnych noriem) je to isté spoločenstvo, ktoré sa im aj podriadiť.

Je tu však teoreticky závažnejší problém: čím možno odôvodniť morálne požiadavky? Je ich akceptovanie sociálnou skupinou či verejnou mienkou dostatočným dôvodom na to, aby sa im jednotlivec podriadil, aby ich rešpektoval ako záväznú? Akú úlohu tu hrá vnútorné morálne svedomie jednotlivca, jeho presvedčenie o tom, že "to a to" je správne? Alebo z neinštitucionálnej povahy morálky (t.j. z neexistencie osobitných inštitúcií, ktoré by morálne normy vytvárali a sankcionovali ich nedodržiavanie) vyplýva, že jej normy majú menšiu imperatívnu silu?

S tým sa spája ďalšia fundamentálna otázka: Čo je morálne správanie, čo je morálny čin? Máme prijať Kantom iniciované deontologické chápanie morálky, kde morálna hodnota konania nezávisí od dôsledkov, ale od zámeru, od toho, či je vôľa vedená princípom povinnosti? Alebo sa máme postaviť na opačnú platformu utilitarizmu, pokladajúceho dobro za maximalizáciu úžitku? Alebo hľadať strednú cestu medzi týmito krajnými alternatívami a prikloniť sa k niektorej z inšpiratívnych a v súčasnosti vplyvných koncepcií, ktoré opúšťajú kantovský kategorický imperatív a reflektujú jedinečnosť súčasných civilizačných zmien usilujú o reformuláciu etiky na iných princípoch a hodnotách, resp. na zmierení krajných stanovísk (Jonas, Apel, Habermas, Rawls, Etzioni...)?

Práve od teoretickej pozície, ktorú zaujmeme, totiž závisí riešenie otázky, ako rozlíšiť, čo je dobré a čo zlé. Ako rozpoznať vo svojom konaní hranicu, ktorú by sme už ako morálne subjekty nemali prekročiť, hoci zákon nám v tom nebráni?

A napokon, čím je podmienená starosť o morálne hodnoty? Má vynútené správanie morálnu hodnotu, alebo je podmienkou morálky sloboda voľby, možnosť konať inak, teda autonómne rozhodovanie medzi alternatívami, na ktoré uplatňujeme kritériá dobra a zla? Možno byť morálnym v morálne narušenom prostredí — kde cena za rešpektovanie morálnych noriem a hodnôt je príliš vysoká (ako napr. v prípade vydierania)? Alebo má aj morálne sebaobetovanie svoje limity a morálny imperatív prestáva byť pre jednotlivca záväzkom donucujúcim vôľu, ak náklady na jeho plnenie sú privysoké? Inými slovami, možno sa rozhodovať morálne bez osobných strát a máme si pritom z hľadiska morálky stavať otázku o limitoch, za ktoré by sa už nemalo ísť, a o okolnostiach, za akých morálny imperatív prestáva byť pre jednotlivca záväzným? Podľa našej mienky tu ide o riešenie dilemy, či morálka má byť formou sebaobetovania, resp. či heroické obete prinášané v mene morálnej povinnosti sú odôvodnené len vo výnimočných, tzv. hraničných situáciách, a nie ako bežná norma správania.

Otázky tohto typu sa, prirodzene, vynárajú, aj keď o etike či morálke uvažujeme v každodenných životných situáciách, a aj vtedy, keď sa ich usilujeme explikovať na pôde etiky, prostredníctvom pojmového poznania. Pravda, človek nemusí byť filozofom, aby si mohol podobné otázky klásť a hľadať na ne aspoň orientačné odpovede. Uvažovanie o morálke nie je nevyhnutne podmienené pojmovou výbavou, môže ísť o odlišné roviny reflexie morálnych problémov (na úrovni každodenného vedomia a na úrovni teórie).

Osobitosťou filozoficko-etického prístupu je, že prestáva kĺzať po povrchu javov: od každodennej morálnej skúsenosti, od morálnych fenoménov, ako sa prejavujú v každodennom vedomí a jazyku, sa usiluje preniknúť k základu, na ktorom morálka so svojimi podmienenými a relatívnymi nárokmi spočíva a z ktorého čerpá svoje odôvodnenie. Zároveň je preň príznačná otvorenosť a neukončenosť — nemôže nájsť definitívne odpovede, ktoré by vyplynuli ako výsledok aplikovania nemenných pojmov.

A práve tu vzniká prvá ťažkosť, ako sme ju už avizovali v úvode. Ide o problém spojený s viacznačným používaním termínu etika bez presného odlišenia etiky ako filozofickej disciplíny od etiky ako faktického stavu. Tento problém je osobitne závažný v kontexte úsilia objasniť súčasnú pozíciu etiky v spoločnosti, jej miesto v živote a v správaní konkrétnych individuí, jej význam ako praktickej — teda voľbu a činy človeka orientujúcej filozofie.¹

Je veľkou Kantovou zásluhou, že pri skúmaní špecifického a neredukovateľného charakteru morálneho konania požadoval oddeliť rovinu faktického bytia človeka (empirickej skúsenosti a prirodzenosti človeka) od teoretického skúmania základov, na ktorých tento typ normatívnej regulácie spočíva. Podľa Kanta etika (v jeho slovníku morálna filozofia) je teóriou mravného konania, je objasňovaním a zdôvodňovaním jeho základov, teda "vyhľadávaním a stanovením najvyššieho princípu morality" ([10], 17), najvyššej normy pre správne posúdenie mravov a pre odvodenie praktických pravidiel konania (imperatívov určujúcich konanie). Podmienky platnosti morálneho zákona nemôžu byť odvodené empiricky, ale rozumovo, ešte pred každým konaním. Len tak je garantovaná jeho univerzálna (t.j. na všetky rozumné bytosti sa vzťahujúca) a bezpodmienečná (t.j. absolútne nevyhnutná) platnosť.

Kantovská požiadavka rozlíšenia empirie a teórie pri zdôvodňovaní mravného zákona nám zároveň signalizuje, že nijaké mravné javy, nijaké mravné činy neobsahujú v sebe svoje vlastné odôvodnenie. Z existujúceho nemožno odvodiť žiaduce. Z toho, čo je (empirická skutočnosť, fakticita bytia človeka), nemožno odvodiť to, čo má byť (princíp donucujúci vôľu, normu povinnosti), pretože by sme vopred pokladali za morálne niečo (napr. city, prirodzenosť človeka), čo ešte len chceme ako morálne určiť, definovať (naturalistický omyl).

Táto kantovská požiadavka sa však dodnes príliš nerešpektuje. S termínom etika sa dnes stretávame nielen v jej pôvodnom význame, vo význame teórie morálky (teda filozofickej disciplíny zameranej na zdôvodnenie základov morálky, jej pôvodu, podstaty, obsahu, funkcií, resp. ako kritického skúmania princípov a súdov priradujúcich našim činom morálnu hodnotu), ale aj vo význame synonyma samej morálky v jej hodnotovo-normatívnej podobe, t.j. ako súbor pravidiel a morálnych hodnotových súdov v ich každodennom význame a použití (orientujúcich naše správanie, naše činy v smere toho, čo považujeme za dobré, resp. čo odsudzujeme ako zlé). Napokon aj v bežnom jazyku alebo aj v žurnalistickom jazyku (ktorý výrazne ovplyvňuje spôsob vyjadrovania v bežnej komunikácii) sa termíny morálka a etika často používajú v tomto nediferencovanom tvare, pričom sa nimi mieni všetko, čo sa týka mravov.

¹Bez zdôraznenia tohto posledného aspektu by diskusia o etike a morálke postrádala zmysel.

V neposlednom rade k terminologickej nejasnosti môže prispievať aj použitie termínu etika v súvislosti s aplikáciou morálky na špeciálne oblasti profesionálnej praxe. Na tejto úrovni sa zaužívalo označenie aplikované *etiky*, resp. praktické *etiky* napriek tomu, že termín etika tu dostáva nový význam: nejde už o teoretickú reflexiu zameranú na zdôvodňovanie základov morálky, ale o proces normatívneho myslenia týkajúci sa konkrétnych oblastí praktickej činnosti. Tu ide predovšetkým o formulovanie a zdôvodnenie systému partikulárnych morálnych noriem a hodnotových súdov vzťahujúcich sa na povahu a význam jednotlivých profesií, ale nezriedka aj o objasňovanie morálnych aspektov fungovania systémov a štruktúr, do ktorých sú tieto činnosti začlenené.²

Niekedy sa možno stretnúť s názorom, že v prípade aplikovaných etík ide o typ etík blízkych deontológii. Deontologizmus (z gr. deon — povinnosť) rozvíjajúci sa pod vplyvom Kanta rozumie pod morálnym konaním konať tak, ako sa má, podriaďiť sa povinnosti ako záväznému vzoru správania bez ohľadu na dôsledky. To znamená uprednostniť to, ako sa má konať, to, čo je správne, pred dobrom alebo úžitkom. Príkladom oslabeného variantu tohto stanoviska je akceptovanie limitovaného dobra v rámci deontologickej perspektívy (záväzná priorita spravodlivosti pred dobrom u Rawlsa), resp. chápanie primárnej roly povinnosti a sekundárnej roly "ohľadu na dôsledky" ("stredný deontologizmus" u Etzioniho).

Protikladnú alternatívu deontologizmu predstavuje typ slabej, resp. minimálnej etiky, etiky "bez povinnosti a bez sankcií", ktorá však zdôrazňuje posilnenie zmyslu pre zodpovednosť, pre potvrdenie individuálnych aspirácií a kolektívneho úspechu namiesto sebaabdikácie a heroických obetí. (Na pôde podnikateľskej etiky ju obhaja francúzsky autor G. Lipovetsky).

2. K súčasnej pozícii etiky. Žijeme v období renesancie etiky, návratu etiky, znovuzrodenia témy hodnôt? Sme svedkami tlaku etickej horúčky, ktorá nepozná hraníc — ako to sugestívne vyjadril francúzsky autor G. Lipovetsky — a ktorá zachvátila rovnako prírodu a životné prostredie, biologické a medicínske vedy, informačné médiá a svet podnikania...? Alebo je namieste skepticizmus, pokiaľ ide o možnosti etiky v pluralitnom svete, vyplývajúci z toho, že po páde utopických ideológií s víziou univerzálne platnej morálky a po nasledujúcom posilnení ideológie individualizmu, resp. po uvoľnení limitov hodnotného a žiaduceho niet viac nespochybniteľných maxím, ktoré by sa mohli stať všeobecným a bezpodmienečne platným morálnym zákonom?

² Napr. ekonomická etika v najširšom chápaní zahrnuje nielen otázky spojené so žiadaniami morálnymi normami v príslušných profesiách (podnikateľ, manažér, bankár, maklér a pod.), ale aj morálne aspekty rozhodovania vo sfére hospodárskej politiky jednotlivých štátov, resp. otázky týkajúce sa fungovania ekonomického systému ako celku. V tejto súvislosti môže etika pôsobiť ako jedna z foriem kritiky daného stavu a ako faktor oponentúry pri takých rozhodnutiach a krokoch ekonomických subjektov, ktoré vedú k destabilizácii ekonomického poriadku (napr. pri bezohľadnom prístupe k prírode ako k lacnému zdroju, ktorý možno ľubovoľne využívať, alebo pri enormnom zaťažovaní životného prostredia, ekologických katastrofách, globálnom zvyšovaní nezamestnanosti atď.).

Existujú hranice, ktoré by pri tolerovanej rozdielnosti záujmov, postojov, názorov nemali byť prekročené a ktoré by odkazovali na určité spoločné morálne hodnoty? Alebo sú snahy o vymedzenie toho, aké by mali byť inštitúcie a individuálne vzory správania, aby zodpovedali ideálu žiaduceho, odsúdené na neúspech a treba sa skôr obávať etického prázdna? Prípadne máme prijať tzv. etický minimalizmus obhajujúci princíp "Dovolené je všetko, čo zákon nezakazuje"? Približne takto vidíme základnú dilemu spojenú s úsilím charakterizovať súčasnú pozíciu etiky.

Na jednej strane bioetika, podnikateľská etika, etika masmédií, environmentálna či lekárska etika, etika politiky... Tieto a ďalšie podoby aplikácie etiky v jednotlivých oblastiach života a praxe svedčia o tom, že dnes azda niet sféry ľudskej činnosti, kde by človek zostal imúnny voči tlaku morálnych požiadaviek. Presnejšie, vznikajú nové javy a rozširuje sa spektrum oblastí, ktoré doteraz neboli do sféry morálky zahrnuté a na ktoré sa donedávna morálne regulatívy neuplatňovali, hoci sa tomuto typu regulácie činnosti už nemôžu vyhnúť.³

Takýto masívny prienik morálky do rozličných praktických činností a vzťahov má, zdá sa, dvojaké pozadie: morálne otázky sa naliehavo vynárajú jednak v oblastiach, v ktorých sa etický spôsob uvažovania o problémoch (posudzovanie správania z hľadiska noriem dobra a zla) pokladal za okrajový, resp. v oblastiach, ktoré tvorili vo vzťahu k etike dva navzájom oddelené svety (napr. etika a ekonomika, etika a svet počítačov, etika a vojnové konflikty); a ďalej etická dimenzia preniká do sfér, ktoré sa všeobecne považovali za tabu a u ktorých otázka integrovania hodnôt a morálnych noriem nebola vôbec nastolená (napr. etika homosexuálov a lesbičiek).

Ďalším argumentom podporujúcim nový obrat k morálnym hodnotám je upozornenie viacerých teoretikov (H. Jonas, D. Levy) na kvalitatívne zmeny konania a vzrastajúcu moc človeka s priamym a významným vplyvom na podmienky ľudskej existencie, pri ktorom negatívne mutácie môžu byť nezvratné a obmedzenia nevyhnutné pre naše prežitie môžu byť práve činnosťou človeka prekročené (oblasť životného prostredia a podmienok života na Zemi vôbec, sféra ekonomickej a politickej moci, oblasť informačných médií, genetiky atď.).

V tomto kontexte vzniká zároveň požiadavka absorbovania nových problémov do etických úvah a vytvorenia *nového typu etiky*, podmienená nevyhnutnosťou presunúť morálny akcent z krátkodobých na dlhodobé dôsledky a dopady rozhodnutí a činov ľudí. Zároveň dochádza k uvedenej etickej špecializácii (rozvoj aplikovaných etík), podmienenej rozmanitosťou reakcií na morálne relevantné problémy v rozličných situáciách.

³ Na ilustráciu uvedme aktuálny fenomén z oblasti komputrovej etiky, na pôde ktorej je jedným z najvážnejších problémov anonymné zasahovanie počítačových špecialistov, tzv. hackerov, do informačných sietí s možnosťou zneužitia, resp. zničenia informácií. Iným, u nás pomerne novým príkladom je tlak na vybudovanie etiky vo sfére politického rozhodovania, vo vzťahu k životnému prostrediu, rešpektovanie etiky v oblasti podnikania, v oblasti daní, kde sa nezriedka uplatňuje konfrontačné a nekonštruktívne správanie tak na strane daňovníkov, ako aj na strane správcov dane atď.

Práve tieto momenty vyvolávajú zároveň sústredený tlak na vybudovanie etiky v zmysle *kritickej* filozofickej reflexie správania cez prizmu hodnôt, princípov a noriem, ktoré by ho mali regulovať. H. Jonas navrhuje opustiť pôdu kantovského kategorického imperatívu, ktorý už vo veku technologickej civilizácie nemôže riadiť správanie. Predkladá svoju koncepciu reformulácie etiky na novom princípe, na princípe zodpovednosti a na presunutí akcentu z dôsledkov našich činov predvídateľných okamžite na vzdialenejšiu budúcnosť s uvedomením si toho, že človek sa sám pre seba stal absolútne "rizikovým faktorom" a že zachovanie existencie ľudstva, ako aj prírody ako celku je ohrozené.

Na druhej strane je tu i otvorený skepticizmus vo vzťahu k etike a jej možnostiam. Je podmienený predovšetkým permanentnou obavou z prevahy inštrumentálnej racionality⁴ (preferujúcej stratégiu racionálneho zvažovania nákladov a výhod cez prizmu vlastného záujmu) nad racionaliťou hodnôt.⁵ Inštrumentálna racionalita sa orientuje na voľbu najlepších prostriedkov na dosiahnutie daných cieľov s vylúčením normatívnych faktorov rozhodovania (posúdenia hodnôt v rámci konania, ktoré je do istej miery racionálne). Pravda, ani najlepšie či z hľadiska predpokladaného efektu najvhodnejšie prostriedky ešte neospravedlňujú cieľ. Naopak, vo svojich dôsledkoch môžu byť vyslovene amorálne. Ukazuje sa, že úloha rozumu vo vzťahu k morálnym normám je protirečivá: rozum nielen odôvodňuje morálne normy, ale môže ich aj poprieť.

Morálny skepticizmus podporuje aj hľadisko spomínaného tzv. etického minimalizmu. Podľa neho dostatočným regulatívom správania je zákon: jeho dodržiavanie je tým, čo tvorí obsah "morálneho" v ľudskom správaní. Inak povedané, eticky akceptovateľná je každá legálna činnosť. Otázky týkajúce sa žiaduceho, resp. toho, čo by sa malo robiť, teda otázky integrovania morálnych súdov do procesu rozhodovania sa odsúvajú za hranice vecných argumentov (ekonomických, ekologických, politických) a pod tlakom hľadiska prísne účelového konania sa považujú za málo relevantné.

⁴ Podstatu, ale aj slabinu inštrumentálneho spôsobu uvažovania opisujú napr. autori A. Etzioni [1] a O. O'Neilová [4]. Podľa O'Neilovej inštrumentálne uvažovanie nám poskytne "len odporúčania v kondicionále: *ak* si zameraný na určitý cieľ, hľadaj určité efektívne prostriedky, *ak* vykonávaš nejaký čin, ber do úvahy pravdepodobné výsledky" ([4], 213). Neillová zároveň upozorňuje na moment, prítomný v inštrumentálnom uvažovaní, ktorý zohráva závažnú rolu nielen pri riešení sporov, ale ktorý považujeme za významný aj z hľadiska morálneho posudzovania činu. Ide o problém nadhodnocovania subjektívnych cieľov, zvažovania konania len z hľadiska jednoduchého kalkulu preferencií a záujmov podporených ustálenými kategóriami a normami. Z tejto pozície nemožno preklenúť osvojené a vžitú normy orientované na podporu vlastného spôsobu života a porozumieť inému typu uvažovania, prejsť k inému spôsobu riešenia problémov, ba nemožno ich ani artikulovať zrozumiteľne pre iných. Ak by sme z toho chceli vyvodiť morálnu konzekvenciu, jedinou formou záväzku pre subjekt uprednostňujúci inštrumentálnu racionalitu je záväzok starať sa výhradne o vlastné záujmy. Alebo inak, parafrázujúc O'Neillovú, spájať vlastnú prítomnosť s vlastnou budúcnosťou, ale nie s prítomnosťou iných.

⁵ Na moment nevyváženosti medzi inštrumentálnou a hodnotovou racionalitou najnovšie upozorňuje B. Flyvbjerg v štúdiu písanej pre český Filozofický časopis, kde sa usiluje využiť interpretáciu Aristotelovej frónésis ako metodologický námet pre aplikovanú etiku ([6], 101-119).

Vychádza sa tu z mylného predpokladu, že právo a morálka majú rovnakú povahu a že dodržiavanie právnych noriem už samo osebe je dobrom a robí ľudí cnostnými.

Skepticizmus voči možnosti osnovať spoločnosť na morálnych základoch môže navodzovať i predstava, že život v spoločnosti je založený na práve silnejšieho. Stratégie správania vychádzajúce z takejto predstavy sa opierajú o darwinovský princíp prirodzeného výberu, podľa ktorého prežiť dokážu len najschopnejší. Súčasťou týchto stratégií môže byť úmyselné porušovanie pravidiel správania (morálnych a nezriedka aj právnych) kedykoľvek, keď sa predpokladá, že riziko z ich porušenia je menšie v porovnaní s možnými výhodami.

Ak v určitých sociálnych skupinách silnie tendencia rezignovať na morálne hodnoty a normy, ak vzrastá egoizmus v službách súkromných záujmov, spojený navyše s absenciou občianskych cností, signalizuje to jav, ktorý F. Ricken opisuje ako spochybnenie normatívnej platnosti morálnych noriem ([5], 17). Ide vlastne o stratu viery, že by tieto normy mali svoje opodstatnenie a odôvodnenie a že má zmysel ich dodržiavať. Vtedy je nevyhnutný proces etickej reflexie, teda proces zdôvodnenia základných princípov morálneho správania, ktorý má napomôcť obnoviť v spoločnosti konsenzus o základných morálnych hodnotách. Ten zároveň stimuluje otázky, o ktorých sme sa už zmienili a ktoré sú predmetom teórie morálky: odkiaľ berú etické sudy normatívnu silu, ktorá ľudí núti konať určitým spôsobom? A ďalej, čo je dobro a aké by mali byť inštitúcie a individuálne vzory správania, aby mu zodpovedali?

Teoretický skepticizmus vo vzťahu k morálke pramení tiež z paradoxného poznania, že sice dokážeme odlišiť dobro od zla, ale predsa len pomenovať zlo je ľahšie, ako definovať dobro. Navyše je tu fenomén, ktorý H. Jonas charakterizoval ako nepriamu úmernosť medzi vzrastom moci človeka a rozpoznaním toho, čo je dobrom, čo je hodnotou. Jednoducho, stratu tradičných hodnôt (spojenú s radikálnou premenou ekonomických, sociálno-politických a ideologických vzťahov) nemožno okamžite kompenzovať, keďže vo vzťahu k zlu nie sme v takej neistote, ako keby sme mali určiť dobro a prijať ho ako všeobecné pravidlo. Navyše, vo svete zla sa žije jednoduchšie v tom zmysle, že nie sme nútení kriticky reflektovať skutočnosť a orientovať sa na činy, ktoré by nás v morálnom slova zmysle zaväzovali.

V krajnom prípade neistota vo vzťahu k dobru vyúsťuje do spochybnenia možnosti definovať dobro a založiť pozitívny systém morálnych hodnôt. Hovorí sa o etickom vákuu, o hodnotovej vyprázdnenosti duchovného priestoru, akoby hodnoty mali status nezávislý od človeka. V skutočnosti nezlyhali hodnoty, ale práve morálne subjekty, ktoré ich opustili, ktoré sa zriekli istých hodnôt, a preto hodnotovo strádujú.

Tento rozporný moment sa dnes odráža okrem iného aj v presune etického akcentu z kategórií dobro-zlo na princíp komunikácie a dialógu. Otázka rozpoznania dobra sa presúva na pôdu, ktorá akoby vychádzala za rámec etického (v zmysle normatívneho), keďže dobro sa stáva predmetom dialógu, diskurzu, v ktorom namiesto hodnotiacej stránky dominuje aspekt komunikačný, úsilie hľadať dohodu. V tomto zornom poli sa tiež ukazuje, že pre existenciu hodnôt nie je dôležitá ich neprotirečivosť, ale uznanie protikladných hodnotových svetov v ich komplementarite. Na jednej strane sa tak etika zbavuje tradičných istôt a jednoznačných normatívov (nevieme presne určiť ako to, čo existuje, "má byť", ako sa ľudia majú správať, či sa majú riadiť nejakými univerzálnymi

platnými morálnymi princípmi). Na druhej strane sa etika budovaná na princípe komunikácie a dialógu stáva možným prostriedkom dorozumenia pri rešpektovaní rozdielnosti názorov.

Na druhej strane, ako nás presviedča napr. G. Lipovetsky [2], etika v ére demokracie, dominujúceho individualizmu a pluralizmu nemá moc jednoznačne nariadovať a prikazovať, nemá byť inštrumentom bezpodmienečnej poslušnosti; má byť novým nástrojom riadenia, založeným na zmysle pre zodpovednosť a na participácii na hodnotách skupiny, ale bez abdikácie na vlastné partikulárne záujmy a individuálne aspirácie.

Etika nemôže poskytnúť definitívne odpovede a riešenia sporných problémov. Niet tu autority, ktorá by bola garantom istoty pri morálnej hodnotovej voľbe a útočiskom pri riešení sporov. A už vôbec niet legitímnej možnosti odôvodniť prípadné nároky vnucovať na báze autority konkrétne morálne normy ako záväznú podobu morálky iným. Morálne rozhodovanie je rozhodovaním s rozličným stupňom istoty, pretože často volíme medzi dvoma alebo viacerými súbormi hodnôt, z ktorých každý môže mať svoju relevanciu a opodstatnenie. Ak niet znamení, ktoré by nám jednoznačne ukazovali, ktorej hodnote dať prednosť a ako sa zachovať v konkrétnych situáciách, zdá sa, akoby etika z toho zorného uhla strácala svoj teoretický význam a praktický dosah.

Odmietnutie morálky v zmysle jedinej platnej a alternatívy vylučujúcej normy správania však — ako sme už naznačili — zároveň podnecuje tlak na reformuláciu etiky na nových princípoch a na takej argumentácii, ktorá by mala vytvoriť bariéru jednak voči morálne indiferentnému rozhodovaniu, jednak voči morálnej ľubovôli.

3. K vzťahu všeobecnej (filozofickej) a aplikovanej etiky. Prejdime k tretiemu problému nastolenému v úvode: Aká je povaha vzťahu medzi všeobecnou a aplikovanou etikou?

Aj v našej literatúre dotýkajúcej sa tejto témy sme zaznamenali významné iniciatívy v jej rozpracovaní (J. Kánský [7], P. Korený [8]). Trend rozvoja jednotlivých disciplín aplikovaných etík sa presadzuje aj u nás a zároveň sa rozširuje okruh autorov venujúcich sa tomuto druhu výskumu. Na pôde filozofie sa rozvíja ekonomická, resp. podnikateľská etika (A. Luknič, A. Remišová, D. Smreková) a etika marketingu (E. Hanuláková), environmentálna etika (Z. Palovičová, E. Smolková, T. Münz, J. Kánský, P. Fobel), na platforme feministickej filozofie sa otvára priestor pre rozvoj etiky starostlivosti (Z. Kiczková), seriózne kroky zaznamenávame na poli policajnej etiky (P. Korený) a medicínskej etiky (M. Nemčeková). Súčasťou týchto prác sú teoretické úvahy o aplikovanej etike všeobecne, o jej statuse a legitimitate, o jej špecifických témach a problémoch, ako aj o jej význame pre prax.⁶

⁶ Problémy spadajúce pod aplikovanú etiku zároveň prenikajú do dennej a periodickej tlače (téma morálky v politike, v žurnalistike, v podnikaní, v reklame, v bankovníctve...) a do povedomia odbornej i laickej verejnosti sa začínajú dostávať aj prednáškovou činnosťou. Ako príklad uveďme prednášku R. C. Solomona z Texaskej univerzity v Austine — USA v júli 1996 v podniku Slovaft Bratislava na tému *Etika a podnik*, resp. prednášku L. Hohoša o knihe A. Etzioniho *Morálna dimenzia ekonomiky*, organizovanú Slovenskou futurologickou spoločnosťou v januári 1997 v Mestskej knižnici v Bratislave).

Trend nečakane rýchleho rozvoja špeciálnych etík však niekedy sprevádza tendencia nadradovať význam aplikovanej etiky s jej orientáciou "na reálne problémy, ktoré prináša skutočný život", nad všeobecnú (filozofickú) etiku, ktorá svojím teoretickým charakterom a orientáciou na základné filozoficko-etické problémy, resp. na klasické otázky zdôvodňovania normatívnych výpovedí akoby s problémami praktického života nemala veľa spoločného. Pri takomto prístupe sa všeobecná (filozofická) etika a aplikovaná etika, obrazne povedané, stavajú na rovnakú štartovaciu čiaru a z tejto úrovne sa porovnáva ich užitočnosť či použiteľnosť vo vzťahu k praxi.

V tomto kontexte najčastejšou výhradou voči všeobecnej etike (v porovnaní s aplikovanou etikou) teda je to, že sa orientuje na najvyššie princípy a bezpodmienečné normy v ich izolovanosti od konkrétnych situácií reálneho života a naliehavých morálnych problémov praxe. Táto etika vraj neobstojí v situáciách morálneho konfliktu (keď napr. voľba dobra je spojená s istými obeťami, resp. vo svojich dôsledkoch ako neželaný efekt produkuje zlo) a nemôže byť návodom, pretože nedokáže ponúknuť normy záväzné pre singulárny prípad.

Zástancovia týchto názorov predovšetkým upozorňujú na to, že aplikovaná či praktická etika nie je jednoducho odvodená z filozofickej etiky, ale sama dáva filozofickému etickému diskurzu nové podnety.

Prirodzene, s týmto upozornením treba súhlasiť, nie je však podľa našej mienky dôvod akceptovať výhradu, že filozofická etika je izolovaná od praktických morálnych problémov. Inštruktívnym príkladom sú v súčasnosti mimoriadne vplyvné práce z oblasti filozofickej etiky, ktoré reflektujú naliehavé morálne problémy ľudskej existencie spojené s radikálnymi civilizačnými zmenami a s transformáciou podstaty ľudskeho konania (reformulácia etiky na princípe zodpovednosti u H. Jonasa, etika budovaná na princípe komunikácie u J. Habermasa, požiadavka univerzálnej etiky komunikačného spoločensva vo veku vedy u K. O. Apela...).

Ricken k významu etiky pre morálku v situáciách bežného života uvádza, že morálnym normám sa podriadujeme len dovtedy, pokiaľ sme presvedčení o ich zdôvodniteľnosti. "Ak je spochybnená normatívna platnosť morálnych noriem a nárokov, je nutný proces etickej reflexie." ([5], 17). Ricken potvrdzuje, že etika, prirodzene, nedokáže odpovedať na to, čo je v konkrétnej situácii a v danej chvíli správne urobiť, a v tomto zmysle zostáva nevyhnutne vo sfére všeobecného. Ale z hľadiska cieľa, ktorý si etika kladie, je praktickou vedou: "Jej cieľom nie je vedenie pre vedenie, ale uvedomejšie zodpovedné konanie." ([5], 17).

Napokon, aj Jonas pripomína prioritu etických princípov ako predpoklad toho, aby sa tieto princípy uplatnili v praktickej činnosti človeka. Zdôvodňuje to tým, že viera, na ktorej v konečnej inštancii spočíva každé vedenie o hodnotách so svojimi požiadavkami, musí byť vierou dobre premyslenou. ([3], 47).

Etický spôsob uvažovania však nie je jednoliaty, aj keď o možnosti univerzálne platného etického kódexu, jediného súboru pravidiel morality — podmieneného západnou tradíciou, odvolávajúcou sa na také authority ako Spinoza alebo Kant — sa vedú spory [11]. V oblasti aplikovanej etiky však prevláda mienka, že rozmanité konkrétne

situácie vyžadujú diferencovaný spôsob kladenia otázok a riešenia problémov, odlišné metódy prístupu a špecifické teórie. Práve táto diferenciácia v rámci etického spôsobu uvažovania vedie k tomu, čo potvrdzuje J. A. Prades: "Na úrovni konkrétnych problémov *etika* neexistuje; na úrovni konkrétneho sú len *etiky*." ([9], 56).

Vo vzťahu ku konkrétnej situácii si podľa tohto autora volíme určitý spôsob morálnej reakcie, za ktorým stojí určitý typ *etiky*, teda istý spôsob kladenia a riešenia problémov. Pritom konkrétnu voľbu nemožno chápať ako lepšiu než inú; všetky typy *etik* sú legitímne do takej miery, do akej sú nositeľmi autentických hodnôt. Práve tento fakt, fakt plurality "morálnych" reakcií vo vzťahu k rozmanitým a často zložitým situáciám, viedol podľa Pradesa k rozhodujúcemu dôsledku: "k etickej diverzifikácii a špecializácii a k rozvoju rozličných *etik*, ktoré sa v tomto procese ukazujú byť niekedy komplementárne a často konkurenčné" ([9], 58). Aplikované *etiky* sa zrodili v *etike* ako jej pododvetvia a poddisciplíny. Konkrétne typy *etik* považuje tento autor za výsledok dvoch druhov špecializácie: buď prostredníctvom predmetu (*etika* medicínska, ekonomická, environmentálna, sexuálna atď.), alebo prostredníctvom základných hypotéz a problémov, ktoré kladú a skúmajú v *etickej* perspektíve (*etika* chápania alebo riešenia problémov, *etika* odhaľovania nešvárov, *etika* výchovy atď.).

Podstatnú časť úlohy aplikovanej *etiky* vidíme v tom, že by mala integrovať do oblastí profesionálnej praxe a správania *eticke* posudzovanie problémov ako súčasť rozhodovania v praktických situáciách. To znamená poskytnúť profesionálom pojmovú výbavu pre premýšľanie a diskutovanie o morálnej dimenzii ich práce. Samozrejme, veľká časť aplikovanej *etickej* práce je riadená práve problémami, s ktorými sú konfrontované jednotlivé oblasti praxe. Pre aplikovanú *etiku* to však neznamená, že by bola od filozofickej *etiky* celkom odtrhnutá. Veď napokon špeciálne *etiky* podľa našej mienky nemôžu fungovať izolovane od všeobecných predstáv o tom, aké by malo byť správanie ľudí a aké by mali byť inštitúcie, aby zodpovedali norme žiaduceho, kladenej na človeka daného spoločenstva a danej kultúry.

Na pôde aplikovanej *etiky* navyše rezonuje mienka, že to, čo treba vybudovať, sú komunikačné kanály medzi reprezentantmi jednotlivých profesií a profesionálnymi *etikmi*, ktoré by umožnili konštruktívny dialóg ako predpoklad tematizácie a riešenia problémov. Okrem iného by sa tým mohli odstrániť obavy z toho, že deľba práce medzi filozofmi a nefilozofmi pri posudzovaní praktických problémov z *etickej* perspektívy by mohla viesť k tendencii direktívne zasahovať do určitých profesií a klásť na ne prehnané nároky či obmedzenia.

Filozofi môžu iniciovať diskusiu o naliehavých morálnych problémoch a môžu napomôcť ich riešeniu. Aplikovaná *etika* obohacuje oblasti profesionálnej praxe o *eticke* pojmy a o praktické odporúčania, ale len za predpokladu, že sa opiera o dobre vyargumentovanú *eticnú* teóriu. Práve *etická* teória jednak objasňuje, jednak otvára špecifický pohľad na problémy (ktorý nie je vlastný nefilozofom), a jednak osvedčuje svoju kritickú a anticipačnú funkciu: požaduje zachovať si kritický odstup od prevládajúcich hodnôt a od konvenčnej morálky tým, že jej normy neustále podrobuje testu zdôvodňovania a že poukazuje na možné zmeny tak na úrovni individuálneho správania, ako aj na úrovni štruktúr (inštitúcií), do ktorých je začlenená.

LITERATURA

- [1] ETZIONI, A.: Morální dimenze ekonomiky. Praha 1995.
- [2] LIPOVETSKY, G.: Les noces de l'éthique et du business. In: Le Débat 1991, č. 67.
- [3] JONAS, H.: Le principe responsabilité. Une éthique pour la civilisation technologique. Paris 1993.
- [4] O'NEILL, O.: Rozum a riešenie sporov. In: Filozofia 1994, č. 4.
- [5] RICKEN, F.: Obecná etika. Praha 1995.
- [6] FLYVBJERG, B.: Nárýs užité etiky pro trvale udržiteľný rozvoj. In: Filosofický časopis 1996 č. 1.
- [7] KÁNSKÝ, J.: Podstata a význam praktickej etiky. In: Filozofia 1994 č. 5.
- [8] KORENÝ, P.: Policajná etika ako disciplína aplikovanej etiky. In: Policajná teória a prax 1996 č. 2.
- [9] PRADES, J. A.: L'éthique de l'environnement et du développement. Paris 1995.
- [10] KANT, I.: Základy metafyziky mravů. Praha 1974.
- [11] DRUCKER, P.: Ethical Chic. In: Contemporary Moral Controversies in Business. New York 1989.

Príspevok vznikol vo Filozofickom ústave SAV ako súčasť grantového projektu č. 95/5305/639.

PhDr. Dagmar Smreková, CSc.
Filozofický ústav SAV
Klemensova 19
813 64 Bratislava
SR